

ilahiyat akademi

Sayı: 18, 2023, 279-297.

Issue: 18, 2023, 279-297.

Molla Halîl es-Si'irdî'nin Nehcu'l-enâm li nef'i'l-'avâm Adlı Eserinde Kur'ân'dan İktibâs

The Qur'anic Iqtibâs in Nahj al-anâm by Mullah Khalîl al-Si'irdî

Mustafa Keskin

Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof., Gaziantep University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
Gaziantep/Türkiye

mustafakeskinhoca@hotmail.com | ORCID: [0000-0002-8508-3479](https://orcid.org/0000-0002-8508-3479) | ROR ID: [020vvc407](https://ror.org/020vvc407)

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
4 Mayıs 2023	4 May 2023
Kabul Tarihi	Date Accepted
17 Aralık 2023	17 December 2023
Yayın Tarihi	Date Published
26 Aralık 2023	26 December 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned with Turnitin software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mustafa Keskin). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Keskin).

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

Atıf/ Cite as

Keskin, Mustafa. "Molla Halîl es-Si'irdî'nin Nehcu'l-enâm li nef'i'l-'avâm Adlı Eserinde Kur'ân'dan İktibâs". *İlahiyat Akademi* 18 (Aralık 2023), 279-297. DOI: [10.52886/ilak.1292369](https://doi.org/10.52886/ilak.1292369)
Keskin, Mustafa. "The Qur'anic Iqtibâs in Nahj al-anâm by Mullah Khalîl al-Si'irdî". *Theological Academia* 18 (December 2023), 279-297. DOI: [10.52886/ilak.1292369](https://doi.org/10.52886/ilak.1292369)

Öz

Toplumsal hayatta önemli bir yere sahip olan dinî metinler, tarih boyunca insanları etkileyen sosyolojik unsurlardan olmuştur. Bu bağlamda İslam ilim kültür tarihi boyunca bu hususa dikkat edilmiş ve özellikle ahlaki değerleri konu edinen edebî eserlerde Kur'ân ve sünnetten esinlenerek muhatabın etkilenmesine çalışılmıştır. İslâmî dönemde gelişen ve olgunlaşan Arap dili ve edebiyatının disiplinlerinden meânî, beyân ve bedî' gibi belâgat ilimleri, Kur'ân ilimleri çerçevesinde ortaya çıkmış ve tarihî süreç içerisinde tekâmül etmiştir. Bu nedenle söz konusu belâgat ilimleri başta olmak üzere diğer İslâmî ilimlerin de başlangıçta olduğu gibi olgunlaşma safhasından sonra da Kur'ân-ı Kerîm ile irtibatı devam etmiştir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim her zaman bu ilimlere esin kaynağı olmuştur. Böylece İslami ilimler alanında kaleme alınan birçok eser Kur'ân'a başvurmuş ve temas ettiği ana konuları Kur'ân âyetlerine müracaat ederek dile getirmiştir. Bu eserlerden biri de ahlak, itikad ve âdâb-ı muâşeret konularını ihtiva eden ve Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Molla Halîl es-Si'irdî'nin telif ettiği *Nehcu'l-enâm li nef'i'l-'avâm* adlı eserdir. Bu çalışmada Molla Halîl es-Si'irdî'nin adı geçen eseri, Kur'ân'dan iktibas bağlamında ele alınarak şu hususlara değinilmiştir: Molla Halîl es-Si'irdî'nin hayatına ilişkin kısa bir girişle başlanmış ve Si'irdî'nin İslami ilimlerde telif ettiği başlıca eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Sonrasında iktibas sözcüğünün lügat ve kavramsal anlamına dair bilgiler verilerek bu söz sanatının çeşitlerine ve Arap edebiyatındaki önemine işaret edilerek örnekler üzerinden izah edilmiştir. Daha sonra başta Arap dili olmak üzere farklı alanlarda birçok çalışmaları olan Molla Halîl es-Si'irdî'nin kaleme almış olduğu *Nehcu'l-enâm* adlı eserinde Kur'ân'dan iktibas konusu incelenmiştir. Bu bağlamda Si'irdî'nin adı geçen eserinde Kur'ân'dan iktibas sanatına ilişkin uygulamaları araştırılmıştır. Bu çerçevede söz konusu eserde, Arap belâgatının alt disiplinlerinden biri olan bedî' ilminin muhassinât-ı lafzî (lafzî güzelleştiren sanatlar) sanatlarından iktibâs sanatına ilişkin uygulamalar belirlenmeye gayret edilmiştir. Bu kapsamda Si'irdî'nin eserinde Kur'ân'dan iktibasların yapıldığı âyetler tespit edilmiş ve söz konusu âyetler meâlleriyle beraber verilmiştir. Bunun yanı sıra tefsir kaynaklarına başvurularak söz konusu âyetlere ilişkin müfessirlerin görüşleri nakledilmiştir. Daha sonra müellifin iktibasa başvurarak zikrettiği ifadelerin Kur'ân'daki bağlamları ile zikredildiği beyitlerdeki bağlamları karşılaştırılarak aralarındaki münasebet yönü ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber söz konusu eserde iktibasın anlam ağına giren ve bazı belâgat kaynaklarında iktibas ile bağlantılı olarak değerlendirilen "tazmîn, akd ve telmîh" gibi edebî sanatlarla dair örnek uygulamalar araştırılıp tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen ifadelerin adı geçen hangi edebî sanatın kapsamına girdikleri ve bu edebî sanatlarla hangi âyetlere gönderme yapıldığı belirlenmeye gayret edilmiştir. Bu edebî sanatlarla işaret edilen âyetlere ilişkin mülhaza ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, Kur'ân, *Nehcu'l-enâm*, Molla Halîl es-Si'irdî, Bedî', Muhassinât-ı Lafzî, İktibâs.

Abstract

Religious texts, which have an important place in social life, have affected people more than other sociological elements throughout history. In this context, attention has been paid to this issue in the history of Islam and it has been tried to influence the addressee by being inspired by the Qur'ân and Sunnah, especially in literary works dealing with moral values. Rhetorical sciences such as ma'ânî, bayân and badî, which are among the disciplines of the Arabic language and literature emerged within the framework of the Qur'ânic sciences and evolved in the historical process. For this reason, like other Islamic sciences, the rhetorical sciences, continued to be in contact with the Qur'ân. For this reason, the Qur'ân has always been a source of inspiration for these sciences. Thus, many works written in the field of Islamic sciences referred to the Qur'ân and expressed the main topics they touched upon by referring to the verses of the Qur'ân. One of these works is the work called *Nahj al-anâm*, which includes the subjects of morality, belief and etiquette and was written by Mullah Khalîl al-Si'irdî, one of the late Ottoman scholars. This study, which is handled within this framework, starts with a brief introduction to the life and works of Mullah Khalîl al-Si'irdî. Then, it delves into the lexical and conceptual meaning of the word iqtibâs, discussing its varieties and its importance in Arabic literature. In addition, literary techniques such as al-taḍmîn, al-'aqd and al-talmîh related to the art of iqtibâs are mentioned. Later, in the work called *Nahj al-anâm* written by al-Si'irdî, the issue of how much he benefited from the Qur'ân in terms of citation is examined. In addition, the opinions of the commentators regarding the verses in question were conveyed by referring to tafsîr sources. In this context, the applications of al-Si'irdî on the art of iqtibâs from the Qur'ân are investigated as well. In this framework, the study tries to determine the explanations about the art of iqtibâs, which is one of the al-muḥassenât al-lafzîyya (arts that beautify the words) of the science of badî. The meanings of the verses in al-Si'irdî work that contain quotations from the Qur'ân are explored together with their translations. Additionally, the study aims to identify applications related to literary techniques such as al-taḍmîn, al-'aqd and al-talmîh that are associated to quotation shedding light on which verses are referred to using these literary techniques and offering insights on the subject.

Keywords: Rhetoric, Qur'ân, *Nahj al-anâm*, Mullah Khalîl al-Si'irdî, Badî, al-Muḥassenât al-Lafzîyya, Iqtibâs.

Giriş

Tarih boyunca toplumun inandığı dinî inanç ve değerler, medeniyetin oluşum ve gelişiminde en önemli faktörlerden biri olarak sayılmıştır. Bu çerçevede bir toplumun yeni bir inancı benimsemesi toplumsal hayata birtakım yenilikler kazandırmış ve hayatın birçok alanında değişim ve dönüşüme sebep olmuştur. İslam'ın temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in nüzulüyle beraber inananlar, sosyal hayatın her alanında İslam medeniyetini ve kültürünü inşa etmeye başlamışlardır. Arap edebiyatı bu inşa sürecinde değişim ve dönüşümden etkilenen alanlardan biri olmuştur. Zira bu dinin inanç esasları, inananların duygu ve düşüncelerinde birtakım yenilikler meydana getirmiş olması, toplumun duygu ve düşüncelerini dile getirmesinde büyük bir rol oynadığı gibi edebiyat alanında da birtakım yeniliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Bu kapsamda edebiyatçılar, mensur ya da manzum olarak telif ettikleri eserlerde, ifadelerinin muhtevasını güçlendirmek ve lafzının güzelleşmesini sağlamak için Kur'ân ve hadislerden iktibas sanatına başvurmuşlardır. Bununla beraber İslam âlimleri, başta fıkıh ve kelâm ilimleri olmak üzere birçok İslami ilimler kapsamındaki düşüncelerini ortaya koyarken, söz konusu düşüncelerin Kur'ân'a dayandırmaya ve ona atıfta bulunmaya gayret etmişlerdir. Adı geçen İslami ilimler alanında önemli çalışmalar yapan âlimlerden biri de Osmanlı'nın son döneminde yaşamış Molla Halil es-Si'irdî'dir. es-Si'irdî de kendisinden önceki âlimlerin yaptıkları gibi bu hususa dikkat etmiş, akaid, ahlak ve âdâb-ı muâşerete dair telif ettiği *Nehcu'l-enâm*, adlı eserinin birçok yerinde Kur'ân'dan iktibaslar yapmıştır.

1. Molla Halîl'in Hayatı ve Eserleri

Tam adı Halîl b. Molla Hüseyin b. Molla Hâlid el-Ömerî es-Si'irdî el-Hizânî'dir. es-Si'irdî, 1167/1753'te Bitlis iline bağlı Hizan kazasının Kulpik (Süttaş) köyünde dünyaya gelmiştir. Hayatının büyük bir kısmının geçtiği beldeye nisbeten "es-Si'irdî" nisbesiyle anılmıştır. es-Si'irdî, henüz küçük yaşta ilk dinî tahsilini babası Molla Hüseyin'den almıştır.¹ es-Si'irdî, doğu ve güneydoğu bölgelerinde bulunan çeşitli medreselerde okuyarak önemli bir ilmî donanıma sahip olmuş ve daha sonra Irak'ın Duhok iline bağlı İmâdiye kasabasında bulunan Kubbehân Medresesi'ne gitmiştir. Burada mantık, felsefe ve fıkıh usulü dersleri aldıktan sonra icazet almıştır.² İlim tahsilinden sonra Si'irdî, tedrisatla meşgul olmuş ve birçok

¹ Macit Sevgili - Abdullah Özcan, "Molla Halil es-Si'irdî'nin Biyografisi", *Uluslararası Molla Halil es-Si'irdî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Macit Sevgili - Abdullah Özcan, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 1/21; Ömer Pakiç, "Molla Halil Siirdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mayıs 2023); Ömer Pakiç, *Molla Halil es-Si'irdî ve Tefsirdeki Metodu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 7- 8.

² Pakiç, *Molla Halil es-Si'irdî ve Tefsirdeki Metodu*, 9; Mustafa Öncü, *Molla Halil es-Si'irdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmî 'Allâmî'l-Guyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 21; Ayşe Serpen, *Molla Halil es-Si'irdî'nin Mantık Anlayışı*

öğrenci okutup yetiştirmiştir. Hayatını ilme adayan es-Si'irdî, 1259/1843'te Siirt'te vefat etmiş cenazesi şehir merkezinin doğusundaki tepede defnedilmiştir. ³ Molla Halîl es-Si'irdî'nin İslamî ilimler alanında birçok eseri mevcuttur. Bu eserlerden bir kısmını şöyle sıralamak mümkündür:

el-Kâfiyetu'l-kubrâ fi'n-nahv (الكافية الكبرى في النحو): Nahiv ilmine dair kaleme alınmış olan bu eserde daha çok, *el-Kafiye ve eş-Şafiye* isimli kitabıyla tanunan Mısırlı dilci İbn Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eserinden faydalanılmıştır. ⁴

el-Kâmûsu's-sânî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-me'âni (القاموس الثاني في النحو والصرف والمعاني): Müellifin telif ettiği en hacimli eserlerinden biridir. Eserde nahiv, sarf ve meânî ilimlerine dair konular geniş bir şekilde ele alınmıştır.⁵

el-Manzûmatu'z-zumurrudiyye mimmâ mine'l-miftâh mecniyye (المنظومة الزمردية مما من (المنظومة الزمردية مما من): Önemli belâgat kitaplarından *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserin belâgat kısmına yazılmış manzum bir eserdir. ⁶

Basîretu'l-kulûb fi kelâmi 'Allâmi'l-Ğuyûb (بصيرة القلوب في كلام علام الغيوب): Kur'ân-ı Kerim'in tamamını kapsayan ve dilsel yaklaşımı esas alan bir tefsir kitabı olmakla beraber, eserde İslami ilimlerden kelimeler ve fıkıh konularına da yer verilmiştir.⁷

Risâle fi 'ilmi't-tecvîd (رسالة في علم التجويد): Tecvid ilminde telif edilmiş manzum bir eserdir.⁸

Hadîsu'l-âyâtî'l-letî tezharu kable hurûci 'Îsâ ve'l-Mehdî / Risâletu'l-Mehdî ⁹ (حديث (الآيات التي تظهر قبل خروج عيسى والمهدي / رسالة المهدي

(Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 9; Sevgili - Özcan, "Molla Halil es-Si'irdî'nin Biyografisi", 1/26.

³ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm kamûsu terâcîmi li-eşheri'rricâl ve'n-nisâ* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984), 2/347; Geniş bilgi için bk. Molla Halîl es-Si'irdî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Hamit Sevgili - Adnan Algül (İstanbul: Hâşîmî Yayınevi, 2021), 10-21.

⁴ Hamit Sevgili, "Molla Halil El-Is'irdî'nin 'Risâle Fi'n-Nezr' Adlı Eseri", *Şarkiyat* 9/1 (Nisan 2017), 137; Abdullah Özcan, "Molla Halil Kitaplığı: Eserleri ve İlgili Çalışmalar", *Uluslararası Molla Halil es-Si'irdî Sempozyumu Bildirileri*, 1/73.

⁵ Pakiç, "Molla Halil es-Si'irdî ve Tefsirindeki Metodu", 22; Özcan, "Molla Halil Kitaplığı: Eserleri ve İlgili Çalışmalar", 1/74.

⁶ Pakiç, "Molla Halil es-Si'irdî ve Tefsirdeki Metodu", 27-28; Özcan, "Molla Halil Kitaplığı: Eserleri ve İlgili Çalışmalar", 1/75.

⁷ Öncü, *Molla Halil es-Si'irdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmî 'Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*, 50; Özcan, "Molla Halil Kitaplığı, Eserleri ve İlgili Çalışmalar", 1/51.

⁸ Özcan, "Molla Halil Kitaplığı, Eserleri ve İlgili Çalışmalar", 1/55.

⁹ Özcan, "Molla Halil Kitaplığı, Eserleri ve İlgili Çalışmalar", 1/57.

Usûlu'l-hadîsi'l-ezher min muhtasar ve şerhihi li İbni Hacer (أصول الحديث الأزهر من مختصر (وشرحه لابن حجر كısaca *Usûlu'l-hadis* adıyla bilinen bu eserde, hadis usulünün temel konuları ele alınmıştır.

Usûlu'l-fıkıh (أصول الفقه / الأصول مفتاح الوصول): *Usûlu'l-fıkıh*ın önemli konularını ele alan eser *Mefâtihu'l-vûsu'l-ilâ'l-ûsul* adıyla tedris ve tahkik edilerek yayımlanmıştır.

Nehcu'l-enâm li nef'i'l-'avâm (نحو الأنام لنفع العوام): Kitapta akaid, ahlak ve adab-ı muaşereteye dair bilgilerin yer aldığı Arapça ve Kürtçe kaleme alınan bir eserdir.¹⁰

Nehcu'l-enâm li nef'i'l-'avâm (نحو الأنام لنفع العوام): Arapça ve Kürtçe olarak kaleme alınmıştır.

2. İktibas

قَبَس maddesinden türetilerek sülâsî mezîd bablarından iftiâl babına dönüştürülmüş master kalıbı olan اقتباس/iktibas sözcüğü, lügatte, ateş, ateşten bir kor almak anlamlarına gelmektedir.¹¹ Arap belâğatının ıstılahında ise iktibas, “manzum veya mensûr olan bir kelamı kuvvetlendirmek ve onu tezyin etmek maksadıyla âyet veya hadisten bir kısmının veya tamamının âyet ve hadis olduğu belirtilmeden alıntılanmasıdır.”¹²

İslam'ın ilk döneminden itibaren özellikle edebî metinlerde âyet ve hadislerden iktibas sanatına başvurulması, söz konusu metinlerde konu edinen muhtevanın temellendirilmesi ve içeriğinin topluma daha rahat kabul ettirilmesi amaçlanmıştır.¹³

Sonuç olarak iktibas, âyet veya hadisten alıntılanan anlamlı bir kelime grubuna, bir bütünlük içerisinde manzum veya mensur bir metinde yer verilmesi olarak tanımlamak mümkündür. Bununla beraber, iktibas sanatında alıntılanan âyet veya hadisin lafzında asıl manayı bozmamak kaydıyla küçük bir değişiklik

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Özcan, “Molla Halil Kitaplığı, Eserleri ve İlgili Çalışmalar”, 1/51-88.

¹¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrer b. Alî b. Ahmed b. Manzûr el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 6/167.

¹² Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni, *el-İzâh fi ulûmi'l-belâğâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 312; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Muhtasârü'l-me'ânî* (İstanbul: Üçler Matbaası, 1977), 450; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü Keşşâfi Istılâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996) 2/242-243; Muhammed Ahmed Kâsım - Muhyiddîn Dîb, *Ulûmu'l-belâğâ* (Trablus: Müessesetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003), 127; Ali Bulut, *el-Belâğatü'l-Müeyyessera: el-Meânî - el-Beyân - el-Bedî'* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (İFAV) Yayınları, 2022), 188; Y. Fatih Akbaş, *Arapça Belâgat* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2017), 177.

¹³ İlhan Soylu, *XIII-XV. Yüzyıl Divan Şiirinde Âyet ve Hadis Kullanımı (İktibas ve Telmih)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 12.

yapılmasında bir beis görülmemiştir.¹⁴ Arap belâgatında İbn Rümmânî'nin (ö. 283/896) aşağıda verilen şu şiiri Kur'ân'dan yapılmış iktibas için güzel bir örnek olarak kabul edilmiştir.

إِنْ كُنْتَ أَزْمَعْتَ عَلَى هَجْرِنَا مِنْ عَيْرِ جُرْمٍ "فَصَبِّرْ جَمِيلًا"
وَإِنْ تَبَدَّلْتَ بِنَا عَيْرَنَا "فَحَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ"

Hiçbir suç yokken (gereksiz yere) sen bizi terk etmeye karar vermişsen eğer, (bize de) 'fe-sabrun cemil' yani sabretmek düşer. Başkalarını bize tercih etmişsen eğer (bize) 'fe-hasbunallah ve-ni'me'l-vekil' demek kalır. Şiirin ilk beytindeki "فَصَبِّرْ جَمِيلًا" ifadesi, Yûsuf sûresindeki "أَنْفُسُكُمْ أَفْرَأَ فَصَبِّرْ جَمِيلًا" (Ya'kûb) dedi ki: "Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürüklemedi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır."¹⁵ âyetinden iktibas edilmiş, ikinci beyit ise Âl-i İmrân sûresinin "وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ" "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir! dediler."¹⁶ âyetinden iktibas edilerek zikredilmiştir. Görüldüğü gibi şiirde, Kur'ân'dan olduğuna ilişkin bir ifade zikredilmeden ve âyetlerin lafzında da bir değişiklik yapılmadan âyetler olduğu gibi iktibas edilmiştir.

Belâgat kaynaklarında bedî' ilminin muhassinat-ı lafzî sanatlarından iktibasın anlam ağına giren tazmin, 'akd, hall ve telmih gibi başlıklardan da söz edilmiş ve şöyle tanımlanmıştır:¹⁷

Tazmin: Lügatte bir şeyin bir yere konulması anlamına gelmektedir. Sözcüğün terimsel anlamı ise bir şairin başkasının sözlerinden alıntıyla kendi şiirinde bu sözlere yer vermesidir.¹⁸

Akd: Lügatte bağlamak anlamında kullanılmaktadır. Belâgat ıstılahında ise şairin, başkasına ait bir nesri (düz yazıyı) manzum olarak dile getirmesidir.¹⁹

Hall: Lügatte bir düğümü çözmek ve açmak anlamındadır. Belâgatta başkasına ait bir şiiri nesre dönüştürmektir.²⁰

Telmih: Lügatte bilinen bir kıssa veya olaya göndermede bulunmak anlamına gelen telmih, şiir veya nesirde malum bir kıssaya ve olaya işaret eden bir ifade kullanılarak bilinen hususa göndermede bulunmaktır.²¹

¹⁴ Kazvîni, *el-İzâh*, 312; İsmail Durmuş, "İktibas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Temmuz 2023).

¹⁵ Yûsuf 12/18.

¹⁶ Âl-i İmrân 3/173.

¹⁷ Kazvîni, *el-İzâh*, 318; Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 341.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/ 257; Kazvîni, *el-İzâh*, 316.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/257; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 341.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/100-11/169.

²¹ Kazvîni, *el-İzâh*, 320; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 42.

3. *Nehcu'l-enâm* ve Muhtevası

Nehcu'l-enâm, Molla Halil es-Si'irdî'nin aynı isimle Arapça ve Kürtçe olarak yazmış olduğu manzum eseridir.²² Müellif nüshasının günümüze ulaşmamakla beraber, farklı nüshalardaki bilgiler eserin müellife aidiyetini ortaya koymaktadır.²³ Çalışma konusu olan söz konusu eser, akaid, siyer, tasavvuf, ahlak ve âdâb-ı muâşeret gibi konulara dair mülahhas bilgiler vermektedir. Eserde imanın ve İslâm'ın şartlarından Ehl-i Sünnet'in itikâdî ve amelî mezheplerine, Hz. Peygamber'in hayatından kıyamet âlâmetlerine, manevî hastalıklardan insanın bedenindeki her bir organın kullanılması gerektiği yere, yeme-içme âdâbından giyinme âdâbına kadar birçok genel itikâdî ve ahlakî konular kısa ve anlaşılır bir ifade ile ele alınmıştır. Eserin Arapça ve Kürtçe versiyonu da Doğu ve Güneydoğu'da faaliyet gösteren medreselerde yeni başlayan talebelere sarf ve nahiv derslerine başlamadan önce okutulmaktadır.

Çalışmada, es-Si'irdî'ye ait olduğu belirtilen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde yer alan *Nehcu'l-enâm fi'l-akâid* adlı el yazması nüshası esas alınarak eser iktibas sanatı açısından incelenecektir.²⁴ Bu kapsamda es-Si'irdî'ye ait söz konusu eserde yer alan bedî sanatlarından iktibas sanatı ve anlam ağına giren, telmih, tazmin hall ve akd gibi edebî sanatlar araştırılarak tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmada şu yöntem takip edilecektir; Kur'ân'dan iktibas yapıldığı beytin genel muhtevasına dair bilgiler verilecek, sonrasında iktibasın yapıldığı âyet ve meâlî verilecektir. Daha sonra ise iktibasın kelama kazandırmış olduğu lafız güzelliğini ve manaya katkısı değerlendirilecektir.

4. *Nehcu'l-enâm*'da İktibas Sanatı

Molla Halil es-Si'irdî, İslami ilimlerin birçoğunda eser verdiği gibi edebiyat alanında da önemli eserler kaleme almış bir şahsiyettir. Özellikle manzum olarak yazmış olduğu eserler, Onun Arap edebiyatına dair geniş donanımını kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla kaleme almış olduğu manzum eserlerinde ve çeşitli konularla ilgili yazdığı şiirlerinde onun edebî kişiliğini görmek mümkündür.²⁵ Molla

²² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 1/357.

²³ Bu nüshalardan birkaçı şunlardır: 1-Muhammed b. Molla Resul ez-Zokaydî tarafından yazılmış ve 23 sayfa 320 beyitten müteşekkildir. 2- Ahmet el-Girdârî tarafından h. 1341 yılında istinsah edilmiştir. Bu nüsha, aynı konuyu işleyen beyitler aynı sayfada olacak şekilde ve Kürtçe *Nehcu'l-enâm*'la birlikte yazılmıştır. 3- Cüneyt Gökçe, şahıs kütüphanesindeki nüsha 18 sayfa ve 323 beyitten oluşmaktadır. Eserin son sayfasında 1363/1947 tarihi yer aldığı ifade edilmektedir. 4- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde de mevcut olan ve 21 varak 325 beyitten oluşan nüshadır.

²⁴ Molla Halil es-Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 46583/36411), 1.

²⁵ bk. Abdullah Özcan, *Molla Halil es-Si'irdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmî 'Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Tefsirinin Tahkik ve Tahlili (Bakara-İsra)* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 63-64.

Halil'in Arapça olarak kaleme aldığı bu eser, bu kapsamda önemli bir yere sahip olup çeşitli edebî sanatları ihtiva etmektedir. Bu çalışmada söz konusu eserde, muhassinat-ı lafzî kapsamında iktibas sanatı araştırılmış ve eserde önemli derecede bu edebî sanata başvurulduğu tespit edilmiştir. Eserde tespit edilen iktibasları şu şekilde sıralamak mümkündür:

فَفِيهِ فُرُوضٌ الْعَيْنِ قَدْ بَيَّنَّتْ لَكُمْ فَلَا تَتَّبِعُوهَا مِنْ وَّرَاءِ ظُهُورِكُمْ

“Üzerinize farz-ı ayn olan şeyler, bu kitapta (Nehcu'l-enâm) beyan edilmiştir. Onları arkanıza atmayınız (geri plana atıp ihmal etmeyiniz).”²⁶ Bu beyitte müellif, وَّرَاءِ ظُهُورِكُمْ ifadesini şu âyetten iktibas etmiştir.

وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرْكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ

“Yemin olsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geleceksiniz ve (dünyada) size (nimet olarak) verdiğimiz her şeyi arkanızda bırakacaksınız.”²⁷ Allah (c.c.) bu âyette müşriklere hitap ederek kıyamet gününde kendilerine verilmiş olan bütün nimetleri “arkalarında bırakarak” ilahi huzura yalnız geleceklerini buyurmuştur.²⁸ Âyette yer alan وَّرَاءِ ظُهُورِكُمْ ifadesinden müşriklerin kıyamette kendilerine verilen nimetlerden istifade etmeyecekleri kastedilmektedir. Müellif yukarıda verilen beyitte eserinde dinî bakımdan herkesin bilmesi gereken bilgilerin yer aldığı ifade ederek bunu وَّرَاءِ ظُهُورِكُمْ “onları arkanıza atmayınız.” Yani sakın bu yazılanları göz ardı etmeyiniz anlamına gelecek bir ifade ile dile getirmiştir. Böylece müellif Kur'ân'dan وَّرَاءِ ظُهُورِكُمْ bölümünü alıntılararak kelamının lafzen güzelleşmesini sağladığı gibi, müşriklerin kıyamette kendilerine verilmiş nimetlerden istifade etmediklerine işaret ederek muhatapların da eserde kendilerine takdim edilen farz-ı ayn kabilinden bilgilerden kendilerini mahrum bırakmamalarını işaret etmiştir.

هُوَ السَّرْمَدِيُّ الْأَوَّلُ الْأَخِرُ الْأَبَدُ بَرِيٌّ الْأَضْدَادِ وَالْيَدِّ وَالْمَدَدِ

“Sonsuzluk sıfatına sahip ilk ve son olan odur (Allah). Zittan, ortaktan ve yardım almaktan da beridir.”²⁹ Müellif, bu beytin birinci mısrasında Allah'ın (c. c.) sıfatlarından bahsetmiş ve Onun Evvel ve Âhir, ezeli ve ebedi olduğunu zikrederek şu âyetten iktibasta bulunmuştur:

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْأَخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

²⁶ Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 1.

²⁷ el-En'âm 6/94.

²⁸ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, *el-Basîf fi tefsiri'l-Kurân*, thk. Muhammed b. Mansur el-Fayız (Riyad: Mektebetü Melik Fahd, ts.), 8/297.

²⁹ Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), ۲.

“O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtıdır. Ve O, her şeyi bilendir.”³⁰ Görüldüğü gibi âyette Allah’ın sıfatlarına dair ifade edilen هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ “Huvel-Evvel ve’l-Âhir” bölümünü araya السَّرْمَدِيُّ ifadesini alarak bir bütün olarak iktibas sanatı çerçevesinde alıntılanmıştır.

وَنَحْنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى مِمَّا لَمْ يَلِيْقْ بِشَأْنِ الْإِلَهِ أَوْلَانَهُ بِمَا يَحِقُّ

“Allah’ın şanına yakışmayan (tecessümü çağrıştırdığı için), ‘(Rahmân) Arş’a istiva etmiştir.’ ifadeleri gibi, uygun bir manaya tevîl et.”³¹ Bu beytin ilk mısrası şu âyetten iktibas edilmiştir:

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

“Rahmân, Arş’a istivâ etmiştir.”³² Müfessirler bu ve benzeri âyette yer alan “istiva” kelimesinin anlamına dair farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Konuya dair birçok kelami tartışmalar da yapılmıştır. Ancak Kur’ân-ı Kerim’de istiva konusundaki genel yaklaşım, “istiva” sözcüğünün sahip olmaktan kinaye olduğuna dair görüşün kabul edilmesidir.³³

Müellif bu beyitte söz konusu meseleye değinerek عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ifadesiyle Kur’ân’dan iktibasta bulunmuş ve kelimede de tartışmalara mahal olan istiva konusuna ilişkin Mücessime fırkasının dışında kalan ulemânın görüşü istikametinde düşüncesini ortaya koymuştur.³⁴ Müellif, burada yaptığı iktibasla kelimayı güzelleşmekle beraber nazmının muhtevasını da tekit ederek anlama derinlik katmıştır.

بِأَنَّ النَّبِيَّ الْأَبْطَحِيَّ مُحَمَّدًا رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ مُؤَيَّدًا

“Mekkeli Muhammed Peygamber(s.a.v.) Azîz olan Allah (c.c.) katından (delillerle) teyit edilmiş bir Peygamberdir.”³⁵ Müellif bu beyitten önce kelime-i şehadet ile ilgili geniş bir açıklama yaptıktan sonra, kelime-i şehadetin ikinci kısmına ilişkin açıklama mahiyetinde bu beyti, aşağıda verilen şu âyetten iktibas ederek zikretmiştir:

³⁰ el-Hadîd 57/3.

³¹ Si’irdî, *Nehcu’l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 2.

³² Tâhâ 20/5. Benzer âyetler için bk. el-A’râf 7/54, Yûnus 10/3, Hûd 11/7, el-Furkân 25/59, es-Secde 32/4, el-Hadîd 57/4.

³³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi u’l-beyân an tevîli âyi’l-Kurân*, thk. Abdullah Abdul Muhsin (Kahire: Daru Hacer, 2001), 1/457; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Tevîlâtü’l-Kurân*, thk. Mecdi Basillum (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2005), 7/267-268. Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-tevîl*, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed, (Riyad: Mektebetü’l-Abikan, 1418/1998), 4/68; Ebü’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed, *Tefsîrû’l-Kurânî’l-kerîm* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1993), 2/336.

³⁴ İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî, *Şerhu Ceohereti’t-tevhîd* (Dımaşk: yy., 1391/1971),164-170.

³⁵ Si’irdî, *Nehcu’l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 6.

رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً

“(İşte o delil) Allah tarafından gönderilmiş tertemiz sahifeler okuyan bir elçidir.”³⁶ Bu sûrenin birinci âyetinde, ehl-i kitap ve müşriklerin ancak kendilerine batıldan münezzeh olan Kur'ân-ı Kerim'in gönderilmesinden sonra ihtilafa düştükleri buyrulmuştur. İkinci âyette ise Peygamber'in “Allah'ın Resülü” olduğu ifade edilmiştir. Müellif, beytin ikinci mısrasında kelime-i şehadetin ikinci bölümüne ilişkin; “Muhammed'in Allah'ın Resülü olduğuna kesinlikle şahadet ediyorum.” açıklaması bağlamında bu âyetten esinlenmiş ve söz konusu âyetin bir kısmını iktibas etmiştir. Müellif bu vesileyle kelamın lafzına güzellik kattığı gibi kelamın ifade ettiği manayı da teyit etmiştir.

وَأَسْرَى بِهِ الْبَارَى مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى لَدَى الْبَيْتِ لَا يَتِيَامُ

“Uyku hâlinde değil, uyanırken Bârî (Allah) Onu Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya (gece vaktinde) götürmüştür.”³⁷ Bu beyitte müellif, akaid konularından biri olan isrâ hadisesine değinmiş, kitap ve sünnet ile sabit olan isrâ olayının yakze (uyanıklık) hâlinde gerçekleştiğine dair görüşü istikametinde görüş bildirmiştir.³⁸ Bu çerçevede isrâ hadisesine ilişkin aşağıda verilen âyetin lafzında şiir nazmından dolayı küçük bir değişiklik yaparak iktibasta bulunmuştur;

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ

“Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye gece vaktinde, (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehdir.”³⁹ Görüldüğü gibi müellif, ilk mısrasında yer verdiği âyette bazı değişiklikler yaparak iktibasa başvurmuştur.

فَمِنْ قَابِ قَوْسَيْنِ دَنَى نَحْوَ رَبِّهِ وَأَضْحَى بِعَيْنِ الرَّأْسِ يَزْعَى جَمَالَهُ

“Yayın iki ucu arası kadar Rabbine yaklaşarak gözleriyle Onun cemâlini seyretmeye başladı.”⁴⁰ Müellif, bu beyitte isrâ gecesinde gerçekleşen mirâç hadisesine değinmiş ve Ehl-i sünnet ulemâsının kabul görmüş yaklaşımı istikametinde; Peygamber'in (s.a.v.) göğe çıktığını ve Allah'ın cemâlini müşahede ettiğini dile getirmiştir.⁴¹ Bu kapsamda aşağıda verilen Necm sûresinin sekizinci ve dokuzuncu âyetlerinden şiir nazmından dolayı takdim ve tehir işlemine başvurarak iktibasta bulunmuştur:

ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى

³⁶ el-Beyyine 98/2.

³⁷ Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 7.

³⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *el-'Akîdetu't-Tahâviyye* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1995), 15; Bâcûrî, *Şerhu Cevhereti't-tevhîd*, 74; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâid*, thk. Ali Kemal, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 132-133.

³⁹ el-İsrâ 17/1.

⁴⁰ Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 7.

⁴¹ Tahâvî, *el-'Akîdetu't-Tahâviyye*, 15; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâid*, 132-133; Bâcûrî, *Şerhu Cevhereti't-tevhîd*, 374.

“Sonra Peygamber’e doğru yaklaştı; iyice sarktı. Öyle ki araları yayın iki ucu arası kadar veya daha az kaldı.”⁴² Görüldüğü gibi müellif şiir nazmına binaen, sekizinci âyetteki ذن fiilini dokuzuncu âyetteki فابِ قَابِ فَوْسَيْنِ ifadesiyle yer değiştirerek iktibasta bulunmuştur. Burada dikkat çekilmesi gereken bir hususu belirtmekte fayda var: Müellifin iktibasa başvururken takdim ve tehir sonucu kurduğu beyitte âyetin tefsirinde sekizinci âyetteki “denâ” fiilinin fâilinin, Allah (c.c.) veya Cibril olduğuna dair cumhurun görüşü yerine İbn Abbas’ın (ö. 68/687-88) bu fiilin fâilinin, Peygamber (s.a.v.) olduğuna ilişkin rivâyetine dayandığı anlaşılmaktadır.⁴³

وَلَا تَدْعِي دَعْوَى الرُّبُوبِيَّةِ أَبَدًا وَلَا رَفَعَ تَكْلِيفٍ وَلَا تَلَعَنَ أَحَدًا
حُصُوصًا وَأَمَّا بِالْعُمُومِ فَقَدَاتِي كَمَا لَعَنَهُ اللَّهُ عَلَى الظَّالِمِينَ يَا فَتَى

“Asla ilahlık iddiasında bulunma, mükellef olmadığımı düşünme ve belli birine lanet okuma. Ancak ‘Allah’ın laneti zalimleredir.’ ifadesinde yer aldığı gibi genele caizdir, ey delikanlı.”⁴⁴ İkinci beytin ikinci mısrasında yer alan عَلَى الظَّالِمِينَ ifadesi şu âyetten iktibas edilmiştir:

أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ

“Dikkatli olun ki, Allah’ın lâneti zalimler üzerinedir.”⁴⁵ Âyette Allah’a yakışmayan sözleri isnad edenlerden söz edilmiş ve o insanların kıyamet gününde hesaba çekileceklerini ve onların bu iftiralara şahitlik edenlerin; bunların Allah hakkında yalan söylediklerini diyeceklerdir. Dikkat ediniz ki Allah’ın laneti zalimleredir. Böylece müellif bu beyitte belirli bir kişiyi veya bir zümreyi lanetlemenin doğru olmadığını ifade etmiş, ancak âyetten de anlaşıldığı gibi, Allah’a iftira atanlar bu yaptıklarından dolayı lanete maruz kalmışlardır. Müellif عَلَى الظَّالِمِينَ ifadesinin bulunduğu âyetin bağlamına işarete ederek meşru bir sebepten dolayı genele lanet getirilebileceğini dile getirmiştir. Bu iktibas ile müellif, birinci derecede beytin lafzını tezyin ve tahsin etmiş, bununla beraber muhtevasını tekit ve takviye etmiştir.

⁴² en-Necm 53/8-9.

⁴³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhate (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 1423-2002), 4/160; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 23/14-15; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vüçûhi't-te'vîl*, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed Muavved (Riyâd: Mektebetü'l-Abikân, 1418-1998), 5/337; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa Muhammed (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421-2000),13/251; Ebu'l-Abbâs Abdullah b. el-Abbâs el-Kureşî, *Tenvîriü'l-mikbâs fi tefsîri İbn Abbas* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412-1992), 561; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1304-1984), 8/66.

⁴⁴ Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 10.

⁴⁵ Hûd 11/18. Benzer âyet için bk. el-A'râf 7/18.

وَجَنَّتْنَا فَوْقَ السَّمَوَاتِ ذَا الزَّمَانِ كَذَا النَّارُ تَحْتِ الْأَرْضِ يَا فُلَانِ
هَٰذَا دَائِمَانِ مِثْلَ مَنْ فِيهِمَا اسْتَكُنَّ سِوَى طَرَفَةٍ عَيْنٍ قِدَارَتَكُنْ
وَكُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ وَإِنْ شِئْتَ حَصِّصْ وَلَا تُبْقِي عُمُومَهُ

“Cennetimiz şu anda var olup göklerde dir. Tıpkı Cehennem’in yer altında olduğu gibi ey muhatap. Bu konudaki nassa binaen, bu ikisi içindekilerle birlikte, göz açıp kapama süresi hariç ebedîdirler. O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır. Dilersen bu âyeti tahsis ederek genele şamil kılma.”⁴⁶ Bu beyitlerde müellif, Ehl-i sünnet itikadına uygun cennet ve cehennem’in yaratılmış olduğunu ve cennetin göklerde cehennem’in de yer altında bulunduğunu ifade ederek, konuya dair nassa binaen içindekilerle birlikte bir lahza miktarı kadar hariç ebedî olduklarını dile getirmiştir. Son beyitte ise bu görüşe tearuz ettiği düşünülen *كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ* âyetini iktibas etmiş ve sonrasında buna cevaben âyette yer alan *كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ* “her şey yok olacaktır” ifadesinin Allah’ın zâtı hariç tutularak tahsis edilebileceğini belirtmiştir.⁴⁷ Beyitte alıntılanmış bölüm aşağıda verilen şu âyetten iktibas edilmiştir.

كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

“O’nun zâtından başka her şey helak olacaktır. Hüküm ancak O’nundur ve siz ancak O’na döndürüleceksiniz.”⁴⁸

تَوَاضَعُ لِرَبِّ الْعَرْشِ وَالْحَلْقِ كُلِّهِمْ وَقُلْ إِنِّي مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ كَمَا تَهُم

“Yüce arşın Rabbine ve bütün yaratılmışlara karşı mütevazî ol ve deki; Ben onların yaratıldıkları hakir bir sudan bu yaratılmışım.”⁴⁹ Müellif beyitte ahlaki bir meziyet olan tevazu konusuna değinmiş ve kulun başta Allah’a karşı kulluk bilinci ile haddini bilmesi, yanı sıra diğer mahlûkata karşı da üstünlük taslamaması gerektiğini ifade ederek “Ben ‘hakir bir sudan’ yaratıldım.” ifadesini aşağıda verilen âyetten iktibas etmiştir:

أَمْ نَخْلُقُكُمْ مِنْ مَّاءٍ مَهِينٍ

“Sizi adi bir sudan (meniden) yaratmadık mı?”⁵⁰ Müellif, muhassinat-i lafziyenin çeşitlerinden iktibas sanatı ile öncelikle beytinin lafzi boyutunu tezyin ve tahsin etmiş, yanı sıra beytin muhtevasını da pekiştirmiştir.

كَلَامٌ ثَلِيثٌ فَأَلْخُدُوهُ بِقُوَّةٍ هُوَ الْمُنْجِي عَنْ زَيْغٍ وَعَنْ سُؤِّ ذَلَّةٍ

⁴⁶ Si’irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 11.

⁴⁷ Tahâvî, *el-Akâdetu't-Tahâviyye*, 37; Bâcûrî, *Şerhu Cevehereti't-tevhid*, 415-416; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 102-103.

⁴⁸ el-Kasas 28/88.

⁴⁹ Si’irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 14.

⁵⁰ el-Mürselât 77/20.

“Bu akıcı bir kelim olup, ona sınımsız sarılımsız. Bu, dalâletten ve kötü sondaan kurtaran bir kelimadır.”⁵¹ Müellif eserinin sonuna doğru yaklaşırken zikrettiği bu beyitte aşağıda verilen şu âyetten iktibasta bulunmuştur:

حُدُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Size vermiş olduğumuza(kitap) sıkıca sarılm ve onun içindekileri hatırlayın ki, Allah’tan sakınmış olasınız, demiştik.”⁵² Müellif, âyette yer alan حُدُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ bölümünü iktibas sanatı çerçevesinde küçük bir değişiklik yaparak alıntılamaştır. Bu iktibas ile müellif âyette işaret edilen vahyi çağrıştırarak, eserinde zikrettiği iman ve ahlak konularının aynı çerçevede olduğunu ima etmiş ve bu vesileyle önemini vurgulamıştır.

5. İktibasın Anlam Ağına Giren Telmih Sanatı

Bedî ‘ilminde telmih, ismi anılmadan bir kıssaya veya bir şiire işaret edilmesi şeklinde tanımlanmış ve bu bakımdan iktibas sanatının anlam ağına giren edebî sanatlardan biri olarak zikredilmiştir.⁵³ Müellifin, eserinde bu edebî sanata da başvurduğu tespit edilmiştir. Buna örnek olarak şu beyitleri vermek mümkündür:

فَإِنْ شَاءَ يُضِلِّلْنَا وَ إِنْ يَشَاءُ يَهْدِينَا وَإِنْ شَاءَ يَرْحَمْنَا وَإِنْ شَاءَ يُؤْذِنَا

(Allah) “dilerse bizi dalâlete götürür, dilerse de hidâyete erdirir. Dilerse merhamet eder, dilerse de eziyet eder.”⁵⁴ Burada müellif, Allah’ın (c.c.) mutlak tasarrufu ve fâil-i muhtâr olması bağlamında itikadî meseleye değinmiş ve birinci mısrasında فَإِنْ شَاءَ “dilerse bizi dalâlete götürür, dilerse de hidâyete erdirir.” ifadesiyle aşağıda verilen âyete telmihte bulunmuştur.

فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

“Artık Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Çünkü O, güç ve hikmet sahibidir.”⁵⁵ Beytin ikinci mısrasında ise müellif فَإِنْ شَاءَ يُؤْذِنَا ifadesiyle şu âyete telmihte bulunmuştur:

يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ ۗ وَإِلَيْهِ تُعْلَبُونَ

“(Allah) Dilediğine azap eder, dilediğine de merhamet eder. Ve ancak O’na döndürüleceksiniz.”⁵⁶ Böylece müellif, beytin her iki mısrasında da iktibas çerçevesine girmemekle beraber isim vermeden bir olayı veya bir hususu çağrıştıracak kelimeleri

⁵¹ Si’irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), ٧٠.

⁵² el-A'râf 7/71.

⁵³ Kazvînî, *el-İzâh*, 320; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 42.

⁵⁴ Si’irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 4.

⁵⁵ İbrâhîm 14/4. Benzer âyetler için bk. el-Bakara 2/26, 142, el-En’âm 6/٣٩, er-Ra’d 13/27, en-Nahl 16/93.

⁵⁶ el-Ankebût 29/21.

zikrederek *ilahi meşiet (Allah'ın dilemesi)* hususuna işarette bulunmuştur. Böylece müellif, beyitte telmih sanatına yer vermiştir.

إِذَا نَفْسُكَ الْأَمَارَةُ اخْتَارَتْ أَهْوَى فَبِالْمَوْتِ حَوْفُهَا لَكِي تَتْرَكَ أَهْوَى
فَمِنْ بَعْدِ ذَا التَّوْبِيخِ تَضْحَى مُلِيمَةً وَمُلْهِمَةً لِلْخَيْرِ بِنِ مَطْمَئِنَّةً
وَرَاضِيَةً مَرْضِيَةً ذَا التَّكْمِيلِ فَتَنْجُو إِذَا مِنْ مَكْرِهَا وَالتَّشَاغُلِ

“Emmare (kötülüğe sevk eden) nefsin, isteklerini seçmeye kalkarsa, onu ölümle korkut ki isteklerini terk etsin. Nefs bu şekilde kınanmasından sonra nefs-i levvameye dönüşür. Sonrasında sırasıyla; nefs-i mülhime, mutmainne, radiye, mardiyeye ve kamileye dönüşmesiyle onun tuzak ve hilelerinden kurtulmuş olursun.”⁵⁷ Müellif bu beyitlerde nefsin tezkiyesine ilişkin tavsiyelerde bulunmuştur. Bu çerçevede nefse dair dile getirdiği ifadeler sırasıyla Kur'ân'ı Kerim'de yer alan şu âyetleri telmih etmektedir:

“Ve وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ”⁵⁸ “Muhakkak nefis kötülüğü çokça emreder.”⁵⁸ İNَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ
kınayıcı nefse yemin ederim.”⁵⁹

يَا أَيُّهَا وَنَفْسِ وَمَا سَوَّاهَا - فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا
kötülük ile takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene yemin olsun.”⁶⁰ يَا أَيُّهَا
النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَةً (Allah, şöyle der:) “Ey huzur içinde olan nefis!” “Sen
ondan razı, o da senden razı olarak Rabbine dön!”⁶¹ Müellifin yukarıda verilen beyitlerinde âyetlere telmihini şöyle izah etmek mümkündür: Birinci beytin ilk mısrasında yer alan نَفْسُكَ الْأَمَّارَةُ ifadesi telmih yoluyla benzer ifadenin yer aldığı âyeti çağrıştırmaktadır. İkinci beytin birinci mısrasındaki مُلِيمَةً ifadesi de verilen âyetteki اللَّوَّامَةِ ifadesiyle aynı kökten olması hasebiyle âyeti telmih etmektedir. İkinci beytin ikinci mısrasındaki فَأَلْهَمَهَا fiilinin kökünden olması itibarıyla telmih yoluyla bu âyeti çağrıştırmaktadır. İkinci beytin ikinci mısrasındaki يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ifadesi yukarıda verilen رَاضِيَةً مَرْضِيَةً ifadesiyle aynı kökten olması hasebiyle âyeti telmih etmektedir. Üçüncü beytin birinci mısrasında bulunan رَاضِيَةً مَرْضِيَةً ifadeleri ise telmih sanatıyla yukarıda verilen رَاضِيَةً مَرْضِيَةً âyetindeki mertebeye işaret ettiği düşünülmektedir. Müellifin işaret ettiği nefsin bu aşamaları, tasavvuf ilminde nefsin yedi aşaması olarak nitelendirilmektedir.⁶² Ancak müellif nefs-i mardiyeyi kâmil

⁵⁷ Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 15.

⁵⁸ Yûsuf 12/53.

⁵⁹ el-Kiyâme 75/2.

⁶⁰ eş-Sems 91/7-8.

⁶¹ el-Fecr 89/27-28.

⁶² Abdulhalik Abdüsselam eş-Şibrâvî, *Kitabu Merâtibi'n Nefs*, nşr. Mustafa Abbas (by., yy., ts.), 8.

aşama olarak niteleyerek tasavvufta yedinci aşama olan nefis-i kâmileye değinmemiştir.

فَمِنْهُ اسْتَلَى الْعُقْرَانَ وَاسْتَنْظَرَى الرِّضَا وَتُوبِي نَصُوحًا يَهْدِمُ اللَّهُ مَا مَضَى

(Allah'ın) rızasını umut ederek Ondan (Allah) bağışlanmayı dile ve geçmiş günahların affedilmesine vesile olacak nasuh (ihlaslı) bir tövbe et."⁶³ Müellifin bu beytin ikinci mısrasında dile getirdiği وَتُوبِي نَصُوحًا ifadesi aşağıda verilen âyetteki ilgili bölümü işaret etmektedir. Bu itibarla beyitte telmih sanatı olduğu düşünülmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا

"Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah'a tövbe ediniz."⁶⁴ Bu âyette Allah (c.c.) inananları tövbe etmeye davet ederek, tövbenin günahların affedilmesine vesile olacağını buyurmaktadır. Müellif, yukarıda verilen beytin ikinci mısranın başında kullanmış ve sonrasında âyetin devamında ifade edilen manaya uygun bir cümle ile beytini bitirmiştir.

Sonuç

Molla Halîl es-Si'irdî'nin *Nehcu'l-enâm* adlı eserinin bedî ilminin muhassinat-i lafzî sanatlarından iktibas sanatı çerçevesinde incelendiği bu çalışmada şu sonuçlara varılmıştır: Söz konusu eserde on yerde iktibas sanatına başvurulmuştur. Bunlardan altı yerde âyetleri mushaftaki tertibi ile alıntılanarak tam iktibasta bulunulmuştur. Dört yerde ise nazmın zaruretine binaen âyetin tertibinde küçük değişikliklere gidilerek iktibas edilmiştir. Bu iktibasların zikredildiği beyitteki bağlam ile iktibasın yapıldığı âyetlerdeki bağlamların birbiriyle aynı veya yakın olduğu görülmektedir. Böylece iktibasın kullanıldığı bağlam ile alıntılanıldığı bağlamın bu şekilde bir veya yakın olması, muhassinat-i lafzî sanatlarından olan bu edebî sanatın kelamın lafzını güzelleştirmekle beraber beyitte ifade edilen muhtevanın pekişmesini de sağlamaya matuf olduğu anlaşılmaktadır. Eserdeki diğer iktibasların da aynı şekilde olmasının müellifin edebî maharetini ortaya koyması bakımından dikkat çekici olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Eserde iktibas ile üç beyitte iktibas kavramının anlam ağına giren telmih sanatına da yer verildiği belirlenmiştir. Telmih işaret ettiği hususlar şunlardır: İlahi meşiet (Allah'ın dilemesi) konusuna işaret edilmiş yanı sıra tasavvufta nefsin aşamaları olarak nitelenen kavramlar zikredilerek Kur'ân'da nefis hakkında zikredilen ifadeler çağrıştırılmış ve ilgili âyetlere işaret edilmiştir. Bir beyitte de nasuh tövbe hususuna değinilerek ilgili âyete telmihte bulunulmuştur.

⁶³ Si'irdî, *Nehcu'l-enâm* (Yazmalar, 46583/36411), 16.

⁶⁴ et-Tahrîm 66/8.

Kaynakça/References

- Akbaş, Y. Fatih. *Arapça Belagat*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2017.
- Bâcûrî, İbrahim b. Muhammed b. Ahmed. *Şerhu Cevhereti't-tevhîd*. Dimaşk: yy., 1391/1971.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, ts.
- Bulut, Ali. *el-Belâgatü'l-Müeyyessa: el-Meânî - el-Beyân - el-Bedî'*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Durmuş, İsmail. "İktibas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iktibas>
- Hâşimî, Seyyid Ahmed. *Cevâhirü'l-belâğa*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-halil-siirdi>
- İbn Abbâs, Ebü'l-Abbâs Abdullâh. *Tenvirü'l-mikbâs fi tefsîri İbn Abbas*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412-1992.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azim*. thk. Mustafa Muhammed. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman Ebu'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1984.
- Kâsım, Muhammed Ahmed – Dîb, Muhyiddin. *Ulûmü'l-belâğa*. Trablus: Müessesetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003.
- Kazvînî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân. *el-İzâh fi Ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdi Basillum. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mukâtil, b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Muâtil b.Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhate. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Nîsâbûrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *el-Basîṭ fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Mansur el-Fayız. Riyad: Mektebetü' Melik Fahd, ts.
- Öncü, Mustafa. *Molla Halil es-Si'irdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmî 'Allâmî'l-Guyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

- Özcan, Abdullah. *Molla Halil es-Si'irdî'nin Basiretu'l-Kulûb fi Kelâmî 'Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Tefsirinin Tahkik ve Tahlili (Bakara-İsra)*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Özcan, Abdullah. "Molla Halil Kitaplığı: Eserleri ve İlgili Çalışmalar". *Uluslararası Molla Halil es-Si'irdî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Abdullah, Özcan-Hamit Sevgili. 1. Cilt (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019).
- Pakiş, Ömer. *Molla Halil es-Si'irdî ve Tefsirindeki Metodu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Pakiş, Ömer. "Molla Halil Siirdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-halil-siirdi>
- Semerkindî, Ebü'l-Lays İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîrü'l-Kurânî'l-kerîm*. thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Serpen, Ayşe. *Molla Halil es-Si'irdî'nin Mantık Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Sevgili, Hamit. "Molla Halil El-Is'irdî'nin 'Risâle Fi'n-Nezr' Adlı Eseri", *Şarkiyat* 9/1 (Nisan 2017), 133-151.
- Sevgili, Macit - Özcan, Abdullah. "Molla Halil es-Si'irdî'nin Biyografisi". *Uluslararası Molla Halil es-Si'irdî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Abdullah, Özcan-Hamit Sevgili. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Si'irdî, Molla Halîl. *Miftâhu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. Hamit Sevgili - Adnan Algül. İstanbul: Hâşîmî Yayınevi, 2021.
- Si'irdî, Molla Halîl. *Nehcu'l-enâm*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 46583/36411, 1-25.
- Soylu, İlhan. *XIII-XV. Yüzyıl Dıvan Şiirinde Âyet ve Hadis Kullanımı (İktibas ve Telmih)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Şibrâvî, Abdülhâlik Abdüsselâm. *Kitâbu Merâtibi'n-Nefs*. nşr. Mustafa Abbas. b.y., y.y., ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin. Kahire: Daru Hacer, 1422/2001.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *el-Akâdetu't-Tahâviyye*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1995.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Horâsânî. *Muhtasaru'l-Me'ânî*. İstanbul: Üçler Matbaası, 1977.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *Şerhu'l-'Akâid*. thk. Ali Kemal. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, ts.

Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsu'atu keşşâfi istilahâti'l-funûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dehrûc. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-tevîl*. thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed. Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1418/1998.

Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm kamûsu terâcimi li-eşheri'rricâl ve'n-nisâ*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1984.

